

SUDÛR KOZMOLOJİSİ: FÂRÂBÎ VE İBN SÎNÂ ARASINDAKİ FARKLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet DEMİR**

E-mail: mhmt622@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3552-1466>

Citation/©: Demir, M. (2022). Sudûr kozmolojisi: Fârâbî ve İbn Sînâ arasındaki farklar üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 14, 233-243.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.1224896>

Öz

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Aristotelesçi akıl görüşü üzerine inşa ettikleri sudûr teorisinin metafiziksel anlamda birlik ve çokluk ilişkisini açıklamasının bir yönü de varlık anlamının ve hareketin aşağıdaki mevcutlara aktarılmasını tutarlı bir şekilde belirginliğe ulaştırmasıdır. Varlık anlamının aktarılması ve hareketin sürekli olması için mufarık akıllar düşünülürken, hareketin aşağıdakilere ulaştırılması için felek denilen göksel kürevi varlıklar sisteme eklenmiştir. Batlamyus ile kesinlik kazanan feleklerin sayısı, Fârâbî tarafından aynen takip edilirken İbn Sînâ bu konuda kesin bir sayı vermemektedir. Sistemi bir akılla başlatıp yine bir akılla bitiren İbn Sînâ, bunların sayısı hakkında ise birtakım ilkeler tespit eder. Feleklerin sayısı ile irtibatlı olarak ilk aklın birinci semanın faili olması konusunda da sonraki müelliflerden Nasiruddin Tusi'ye göre iki filozof arasında ciddi bir fark söz konusudur. Bu makalenin konusu, iki kurucu filozofun kozmoloji söz konusu olduğunda feleklerin sayısında olduğu gibi benimsedikleri farklı görüşlerdir. Farklı görüşleri belirginleştirilirken filozofların özellikle

---

* Bu makale Mehmet Demir tarafından Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri bölümünde hazırlanmakta olan *Farabi ve İbn Sina'da Sudur Nazariyesi* adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi ABD.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

metafizik bağlamında fikirleri ele alınmıştır. Matematiksel astronomi ve benzeri yaklaşımlar makalenin konusu dışında bırakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam felsefesi, Sudûr teorisi, Kozmoloji, Fârâbî, İbn Sînâ.

COSMOLOGY OF EMANATION: AN EVALUATION ON THE DIFFERENCES BETWEEN AL-FARABI AND AVICENNA

Abstract

One aspect of the metaphysical explanation of the relationship between unity and multiplicity of the theory of emanation, which Fârâbî and Avicenna built on the Aristotelian view of intellect, is that it consistently clarifies the transfer of the meaning of existence and motion to the following entities. While celestial minds were placed in order to convey the meaning of existence and to make the movement continuous, celestial spherical beings called felek were added to the system in order to convey the movement to the lower ones. The number of celestial sphere, which became definite with Ptolemy, is followed exactly by Fârâbî, but Avicenna does not give an exact number on this issue. He starts the system with a intellect and ends with another intellect, and sets some principles about the number of these. According to Nasiruddin Tusi, one of the later authors, there is a serious difference between the two philosophers about the fact that the first mind is the agent of the first heaven, as in the number of celestial spheres. The subject of this article is the different views adopted by the two founding philosophers when it comes to cosmology, as in the number of spheres. While clarifying their different views, the thoughts of philosophers are discussed in the context of metaphysics. Mathematical astronomy and similar approaches are left out of the scope of the article.

Keywords: Islamic philosophy, The theory of emanation, Cosmological, Farabi, Avicenna.

Giriş

Birlik-çokluk ilişkisini kavramsal tutarlılıkla açıklamayı amaçlayan sudur teorisi, bir yönüyle metafizik ve teoloji disiplinlerine bağlıyken bir yönüyle de metafizikten sonrasındaki disiplinler özellikle astronomi, kozmoloji ve fizik alanlarıyla irtibatlıdır. Mutlak “bir” ile ilgili meselelerde metafiziksel yönüyle öne çıkan teori, varlık anlamının mevcudata dönüşmesi neticesinde ortaya çıkan çokluk analizi söz konusu olduğunda da diğer disiplinlerin ilgi sahasına girmektedir. Aynı zamanda zorunlu varlık ve mümkün varlık ayrımının tekabül

ettiği farklı varlık modları dikkate alınınca sudûr teorisinin insani düzeyde ortaya çıkan neredeyse bütün disiplinleri bir şekilde ilgilendirdiği söylenebilir. Bu anlamda çağdaş bilim çevrelerinde kullanılan “her şeyin teorisi” ifadesi, klasik dönemin en popüler teorilerinden olan sudur teorisi için de farklı bir bağlam ve içerikle birlikte kullanılabilir.

Sudûr sisteminde mevcudat kozmolojik olarak ay üstü alem ile ay altı alem olmak üzere iki kısma bölünmüştür. Mufarık akıllar, felekler ve onların sureti olan nefislerden oluşan ay üstü alem nevi şahsına münhasır varlıklardan oluşmaktadır. Bunlar varlıklarının ilk anından beri tam ve kâmil olmalarıyla beraber, varlıklarını başka bir ilkeden aldıkları için aynı zamanda malul mümkün ve dolayısıyla da nakıs olmaktadır. Tam ve kâmil olmalarının buradaki anlamı, onların istikmal sürecine tabi olmamalarıdır. Yani ilk andan itibaren bilfiil olduklarından dolayı geriye kazanabilecekleri yetkinlikleri yoktur. Dolayısıyla ay üstü alemin sakinleri bir açıdan tam ve kâmil iken diğer yandan varlık anlamının bunların tanımına dâhil olmamasından dolayı da eksik olmaktadır. Sudûr teorisine göre mufarık akıllardan üç şey meydana gelmiştir: Akıl, felek ve feleğin nefsi. Dolayısıyla ilk akıldaki anlamsal çokluk kendisinden sonra başka bir aklın ve nefsiyle birlikte feleğin varlığını doğurmuştur. Söz konusu anlamsal çokluk birinci aklın mahiyet sahibi olmasının yanında onun varlık aldığı ilkesini, ilkesinin zorunlu olduğunu, kendi zatını, zatının mümkün olduğunu, ilkesinden aldığı varlık feyziyle zorunlu olduğunu akl etmesinden oluşmaktadır.

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın sudûr teorisinde üzerinde durdukları bölümlerden birisi olan ve metafizik ile fizik alanlarının kesişiminde bulunan kozmoloji hakkındaki görüşleri, büyük oranda kendilerinden önceki birikime dayanmaktadır. Özellikle Aristoteles ve Batlamyus kozmolojilerini tevarüs etmiş olmalarından dolayı sudûr teorisinde bunları kullanmışlardır. Ancak feleklerin sayısı söz konusu olduğunda Aristoteles yerini Batlamyus'a bırakmıştır. Bununla birlikte İbn Sînâ hem Fârâbî ile hem de önceki düşünürlerden birtakım ayrıntılarda farklılaşmaktadır. Bu makalede Fârâbî ve İbn Sînâ'nın kozmolojide ortak oldukları konular belirginleştirildikten sonra aralarındaki farklılıklara değinilecektir. Onların kozmoloji düşünceleri matematiksel astronomi¹ bağlamında değil fakat sudur teorisi ve dolayısıyla metafizik bağlamında ele alınacaktır.

1. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Kozmolojisi

Fârâbî ve İbn Sînâ tarafından son şekli verilen sudûr teorisi sürekli bilfiil akıl olan ve sadece kendisini akıl eden ilk ilkenin bu fiiline başka bir aklın lazım gelmesi ve ondan sonra da bütün mevcudatın bir sıra düzeninde varlık kazanmasını kavramsal tutarlılıkla açıklamayı amaçlar. Bu teoriye göre ay üstü ve ay altı olmak üzere iki temel katmana ayrılan alem, yukarıdan başlayarak aşağıdaki mevcutlara varıncaya kadar hareketin taşınmasında aracı olan birtakım göksel feleklerin olması gerekmektedir.

---

¹ Fârâbî ve İbn Sînâ düşüncesinde yer alan astronomi yaklaşımların tasviri için bkz. Janos, (2011, ss. 165-214; 2010, ss. 237-265).

Felek kavramının İslâm felsefesinde, özellikle de Fârâbî'nin ortaya koyduğu sudûr teorisinde önemli bir yeri vardır. Eflâtun'un "ideal şekil" dediği küreden meydana gelen, daima dönen, ruha sahip, dolayısıyla canlı ve akıllı olan gökler âlemiyle Aristoteles'in ay altı ve ay üstü âlemi ayırımına dayanan kozmolojisi İslâm filozoflarını çok etkilemiştir. Aristoteles'e göre ay üstü âlemindeki felekler beşinci bir unsur olan esîrden (aithera) meydana gelmiştir ve hareketleri dairevidir. Esîr, zıddı olmayan ve mekânsal dairevi hareket dışında herhangi bir değişmeye uğramayan gerek nitelik gerekse nicelik bakımından dönüşüm geçirmeyen son derece hafif bir maddedir. Bu sebeple dört unsurdan oluşan ay altı âleminin mekaniği ile esîrden oluşan feleklerin mekaniği tamamen farklıdır (Kutluer, 1995, s. 304).

Metafizik ile fizik arasındaki en önemli bağlantılardan birisi harekettir. Nihai ilkesinin metafiziksel varlık olması açısından metafizik, cisimsel mümkün varlıklara konu olması açısından ise fizik alanıyla irtibatlıdır. Aristoteles'in hareket veren ilke anlayışından varlık veren ilke anlayışına evrilen süreçte hareketin varlığı, sudur teorisinin açıklanması gereken önemli konularından olmaktadır. Bundan dolayı Fârâbî ve özellikle İbn Sînâ hareketin mahiyeti, türleri ve kaynağı hakkında genel teorileriyle tutarlı olacak birtakım açıklamalar geliştirmişlerdir. Burada cismin arazlarından olan hareketin bilhassa ay üstü alem söz konusu olduğunda hem metafizik hem de fizik ve dolayısıyla kozmolojiyle irtibatlı olduğu aşikardır.

Sistemin temel unsurları, başta kendisini akl eden ilk ilke ve sonraki mufarik akıllar olmak üzere, Aristoteles metafiziğinde yer almaktadır. Aristoteles hareketi bütün göksel kürelere iletmek için birtakım mufarik akılların olması gerektiğini belirtir. Meşşâî hareket teorisine göre göksel bir cismin hareketi bu unsurlarla açıklanır. Buna göre sürekli ve dairevi hareket eden her bir cisim için en temelde üç bileşeni bulunan standart bir mekanizma geliştirilmiştir: Hareketi başlatmak ve feyiz süreciyle varlığa gelen cisimlerin iştiağına özne olmak üzere mufarik bir *akıl*; hareketin kaynağını oluşturmak üzere bir *nefs*; hareketin istikametini belirlemek ve biçimini (dairevi) sürekli kılmak için de bir *irade* tayin edilmiştir (Aslan, 2014, s. 157). Her göksel küreye bir mufarik akıl karşılık gelecek şekilde oluşan sistemde akılların sayısının ne olduğu hep tartışıla gelmiştir. Bunun Aristoteles sisteminde en az elliden fazla akıl ve dolayısıyla küreyi gerektirmesi konusunda ise neredeyse ittifak vardır (Aristoteles, 1996, ss. 509-518).

Sudûr teorisine kozmolojinin bir araya gelmesi iki öncü şahsın çabalarıyla olmuştur. Birisi astronomi uzmanı diğeri filozof olan bu iki şahsiyetin tercihleri, sonrakileri derinden etkilemiştir. Ortaçağda klasik kozmoloji konusunda yönlendirici etkisi olan isimlerin başında gelen Batlamyus'un konuyla ilgili görüşleri geniş bir coğrafyada kabul görmüştür. Tercüme hareketlerinden sonra Müslümanlar tarafından tevarüs edilen kozmolojisi özellikle kurucu filozof Fârâbî tarafından sudur teorisine eklenmiştir.

Evvelden meydana gelenler ve onların sıralaması hakkında Fârâbî ayrıntılı açıklamalarda bulunur. Ona göre ilk illet ikincilerin ve faal aklın varlığının yakın sebebiyken; ikinciler ise semavi cisimlerin sebebi olmaktadır. Bu cisimlerin cevherleri onlardan meydana gelmiştir. Her bir semavi cismin cevheri, kendi mertebesinde bulunan ikincilerden birisinden lazım gelmiştir. İkincilerin mertebe bakımından en yüksek olanından yani ilk akıldan ilk semanın varlığı lazım gelir; mufarik akılların en düşük olanından da içinde ayın bulunduğu kürenin varlığı lazım gelir. Bu ikisi arasında bulunan feleklerin her birinin varlığı da o ikisinin arasında bulunan ortadaki akılların her birinden lazım gelir. Fârâbî “ikinciler” olarak nitelendirdiği mufarik akılların sayısını semavi cisimlerin sayısına eşitler ve onlar için ruhaniler, melekler veya benzeri şeyler söylenebileceğini ifade eder (Fârâbî, 2020, s. 19).

Fârâbî her mufarik aklın altına bir göksel feleği yerleştirir. Buna göre birinci aklın altında birinci sema; ikinci aklın altında sabit yıldızlar küresi; üçüncü aklın altında satürn/Zühal feleği; dördüncü aklın altına müşteri/jüpiter feleği, beşinci aklın altına merih/mars feleği, altıncı aklın altına güneş küresi, yedinci aklın altına Zühre/Venüs feleği, sekizinci aklın altına Utarid/Merkür feleği, dokuzuncu aklın altına ay feleği karşılık gelmektedir. Onuncu akıl olan Faal aklın varlığına başka bir felek ve nefis lazım gelmediğinden feleklerin sayısı dokuz olmaktadır (Fârâbî, 2018, ss. 81-85).

Fârâbî’ye göre ay altı alemdeki mevcutların mertebeleri değersiz olandan başlayıp değerli olana doğru gider (ilk ortak madde, dört unsur, madenler, nebatat, akılsız canlılar ve insan). Ay üstü alemde ise mertebelenme en değerli olandan başlar ve daha az değerli olana doğru gider (evvel, birinci akıl...). Onların efdal ve ekmel olanı Evveldir; sonra cisim olmayan ve cisimde de bulunmayan akıllar sonrasında ise felekler gelir. En efdal olan akıl birinci akıl, en efdal olan sema birinci semadır. Evvelden sonra Mufarik akılların sayısı ondur; semavi cisimler dokuzdur dolayısıyla toplamı on dokuzdur (Fârâbî, 2018, s. 95).

İlk ilkeden sonraki göksel varlıkların sayısı on akıl ve dokuz felek olmak üzere toplam 19 olmaktadır. Birinci akıl ve ilk semayla başlayıp faal akıl ve ay feleğiyle nihayete eren kozmolojik sistemde, göksel varlıklar tabiatları gereği dairevi hareket ederler. Yine sürekli bilfiil olan ilk ilkeden dolayı akılların, akıllardan dolayı da ilgili oldukları semavi varlıkların bu dairevi hareketi sürekli olmaktadır. Hareket sürekli olunca oluş ve bozuluşa konu olan ay altı alemde keyfiyet, kemiyet, özsel ve hareket anlamında değişim söz konusu olmaktadır.

Ay feleği, ay üstü alem olarak isimlendirilen göksel varlıkların bulunduğu alan ile ay altı alem olarak ifade edilen dünya arasında bulunur. Feleklerin cirimleri beşinci unsur kabul edilen esirden oluştuğu için onlarda ay altı alemdeki gibi oluş ve bozuluş söz konusu olmamaktadır. Onların maruz kaldığı tek değişim daimî mekânsal dairevi hareket olmaktadır. Hareketin olabilmesi için semavi cirimler yeterli olmadıklarından her bir kürenin aynı zamanda bir nefse de sahip olması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Fârâbî semavi nefislerin göksel cisimlerin suretleri gibi olduğunu ifade eder.

Sistemin bir akılla başlayıp yine faal akılla son bulması konusunda Fârâbî gibi düşünen İbn Sînâ feleklerin sayısı konusunda ise Fârâbî'den farklı düşünmektedir. İbn Sînâ akıllar ve felekler hakkında kesin bir sayı vermeyip, bunların sayılarıyla alakalı olarak genel birtakım ilkeler belirleme yoluna gitmiştir. Akıllar ve feleklerin sayısı hakkında üzerinde durduğu asıl konu onların sayısının sonlu olmasıdır. Mufarık akılların sayısını hareket sayısına eşitler. Nefisler felekleri akıllardan dolayı hareket ettirdiğinden feleklerin sayısı da akılların sayısına eşit olmalıdır. Buradan hareketle feleklerin sayısıyla alakalı kesin bir sayıya ulaşmak mümkün olmamaktadır.

İbn Sînâ'nın feleklerin sayısıyla alakalı olarak üzerinde durduğu konulardan birisi de her mufarık aklın altında bir mufarık akıl olacak şekilde sudur sürecinin sonsuza gitmesinin zorunlu olmamasıdır. Ona göre akıllardan meydana gelen çokluğun varlığı, kendilerinde olan çoklu mana sebebiyledir. Yalnız bu durum akıllarda bulunan çokluğun mutlaka altında malul gerektirdiği anlamına gelmemesi gerekir. Çünkü mufarık akıllar türde ortak olmadıkları için onlarda bulunan manaların da gerektirdikleri aynı olmaz² (İbn Sînâ, 2005, s. 151). Mufarık akılların sayısı sonlu olduğundan dolayı ilgili oldukları feleklerin de sayıları sonlu olmaktadır.

2. İbn Sînâ'nın Farklı Görüşleri

Sudûr kozmolojisinde İbn Sînâ, bazı konularda selefi Fârâbî den farklı düşünmektedir. Feleklerin sayısı ve ilk aklın ilk feleğin faili olmayabileceği gibi meselelerde farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bilindiği üzere İbn Sînâ astronomisinin açıklamaya çalıştığı temel problem göksel kürelerin hareketinin Meşşâî teoriye göre ispat edilmesidir. Bir sonraki aşamada bu soruşturma zorunlu olarak ayrıntı akıllar ve nefisler ile feleklerin toplam sayıları, birbirleriyle ilişkileri, nihayet ilk muharrikten sadır olan hareketin göksel küreler arasında nasıl aktarıldığı sorularını içerecek şekilde genişletilmiştir. Kritik astronomi sorunlarının çözümünde Batlamyus'un meşhur kitabı *Almagest*'i referans gösteren İbn Sînâ'nın semavi düzeni oluşturan feleklerin toplam sayılarına ilişkin tavrı muğlak kalmıştır. İbn Sînâ kozmolojinin çok sayıda gökcismini barındırdığı tezi İbn Sînâ metinlerindeki imaların ötesinde muhtemelen şöyle bir akıl yürütme tarzına dayanmaktadır: (a) Fârâbî'den tevarüs edilen sudur teorisine göre ayrıntı akıllar ile göksel cisimlerin ve feleklerin sayısı eşit olmalıdır, (b) göksel cisimlerin (ve feleklerin) sayıları -Tusi gibi astronomların da açıkça gösterdiği üzere- her hâlükârda 10'dan fazla olmalıdır. (c) O halde İbn Sînâ kozmolojisinde de ayrıntı akılların, feleklerin ve gök cisimlerinin sayısı zannedilenden fazla olmalıdır (Aslan, 2014, s. 150).

---

² Klasik mantıkta "mucibe külliye önerme, mucibe külliye olarak aks edilmez" ilkesine atıfta bulunan İbn Sînâ, bu ilkedden hareketle akılların sayısının sınırlı olduğunu belirtir. İhtilaf ancak ihtilafıtan doğar sözünün aksinin alınması gerekmez. Yani her akıl altındaki aklın ve feleğin illeti olması bunun sonsuza kadar gitmesini gerektirmez. Çünkü her aklın nevi şahsına münhasır olduğundan, gerektirdikleri de farklı olur. İbn Sînâ, (2005b, s. 158).

İlk feleğin hangisi olduğu meselesinde tartışma olduğunu belirten İbn Sînâ, bu konuda Batlamyus'un görüşlerinin belirleyici olduğunu belirtir. Batlamyus sabit yıldızlar küresinin önüne yıldızsız bir felek ilişitir ki buna atlas veya muhit felek denilmiştir. Dolayısıyla Batlamyus'dan sonra sistem atlas feleğiyle başlayıp ay feleğiyle son bulmaktadır. Fârâbî de bu şekilde düşünmektedir. Ancak İbn Sînâ feleklerin sayısı konusunda bu kadar net olarak bir sayı vermemektedir.

İbn Sînâ'ya göre arzu nesnesi ve gayesi olması açısından bütünün bir ilk illetinin olması gerekir. Bunun yanında her bir kürenin kendisine özgü bir muharriki ve kendisine özgü bir arzu nesnesi vardır. Bütünün ilk muharriki olan ilke tek bir tane iken, mufarik muharrik olan akılların ve mufarik olmayan muharrik nefislerin ise çok olması gerekmektedir. Böylece ilk mufarik akıl ilk kürenin muharriki olmaktadır ki bu küre Batlamyus'tan önceki düşünürlere göre sabit yıldızlar küresi iken onun görüşüne göre ise sabit küreyi kuşatan yıldızsız küredir. Bundan sonra ise ilk küreyi takip eden kürenin muharriki gelir ve semavi düzen bu şekilde devam eder (İbn Sînâ, 2005a, ss. 135-136). Burada İbn Sînâ ilk kürenin sabit yıldızlar küresi olarak bilinen küreyi kuşatan yıldızsız bir küre olması konusunda Batlamyus'u takip eden selefi Fârâbî gibi düşünmektedir. Ancak bu küreyle başlayan semavi düzen içerisinde kaç tane feleğin yer aldığı konusunda herhangi bir sayı vermekten kaçınır ve bunun yerine felekler ve mufarik akıllar hakkında birtakım ilkeler vazeder.

Ona göre göksel hareketler ve semavi cisimlerin sayısı çoktur. Hareketin yönünde, hızında ve yavaşlığında kendi aralarında bir farklılık söz konusu olmaktadır. Her bir hareket için bir muharrik ve maşuk gerekir. Aksi takdirde cihetler, hız ve yavaşlık farklı olmazdı. Bu maşukların mufarik akıllar olduklarını belirten İbn Sînâ, bütün kürelerin ve dolayısıyla hareketlerin ilk ilkeye duyulan arzuda ortak olmalarından dolayı hareketin sürekli ve dairesi oluşunda da ortak olduklarını ifade eder.³

2.1. İlk Akıl-Sema İlişkisi

İbn Sînâ'nın metafiziksel kozmoloji söz konusu olduğunda kendisinden öncekilere özellikle Fârâbî'den ayırabilecek önemli bir ima söz konusudur. Bu imayı ele alan Nasiruddin Tusi, buradan hareketle İbn Sînâ'nın aslında birinci aklın yıldızsız olan ilk semanın faili olamayabileceğini düşündüğünü belirtmektedir. Bunun muhtemel sebebi ise akıl kendinde herhangi bir çokluk barındırmazsa kendisinden cismin yani mahsus müteharrik bir şeyin varlık kazanması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla birinci aklın bir tür çokluk barındırması gerekmektedir. Bu çokluk ise birinci aklın içerdiği tek bilgi olan kendisi hakkındaki bilgisi yani kendilik bilincidir. Birinci aklın kendisine ilişkin bilgisinden kaynaklı söz konusu bu çokluğun, aşağıdakilerin özellikle de semavi cirimlerin varlık kazanması için yeterli bir çokluk olması meselesi tartışmalıdır. Fârâbî bu çokluğun yeterli

³ İbn Sînâ düşüncesinde göksel feleklerin sayısı hakkında erken dönemde yapılan nitelikli bir değerlendirme için Nasiruddin Tusi'nin *İşarat* şerhine bakılabilir. Tusi, (t.y., ss. 185-189).

olduğunu düşünürken İbn Sînâ da *Şifa/İlahiyat*'ta bunu benimser görünmektedir.⁴ Fakat İşaratta birinci aklın birinci semanın faili olmasını muğlak bırakmıştır. Birinci semanın birinci akıl olmasa bile herhangi bir akıldan varlık kazanmasında filozoflar arasında ihtilaf söz konusu değildir.

Tûsî, kendisi gibi *İşarat* şarihi olan Fahreddin Razi'ye verdiği cevapta bu düşünceyi dile getirmektedir (Tusi, t.y., ss. 214-227). *İşarat*'ın söz konusu pasajlarında İbn Sînâ özetle şunu ifade etmektedir: Akıllar bir düzen içindeyken semavilerin başkasından lazım gelmesi mümkün değildir çünkü her semavi cismin bir akli ilkesi vardır dolayısıyla semavi cirim, başka bir semavi cirim vasıtasıyla olmaz. Bundan dolayı semavilerin, varlıklarının lazım geldiği bir akilla başlayıp aşağıya doğru devam etmesi gerekir (İbn Sînâ, 2005b, s. 157). Hemen sonrasında gelen ikinci pasajda ise özetle şu bilgileri vermektedir: Akli cevherin kendilerine has varlıklarına hem başka akli bir cevher hem de bir semavi cirim lazım gelir. İki şey tek bir şeyden ancak iki farklı yönden meydana gelir; buradaki cihetlerin farklılığı aklın bizatihi kendinde mümkün olması ve Evvel ile zorunlu varlık olması durumu ile aklın zatını ve Evveli akl etmesidir⁵ (İbn Sînâ, 2005b, s. 157).

Razi yukarıdaki pasajları şerh ederken feleklerle akılların sayılarının eşit olmasının zorunlu olmadığını dolayısıyla da her aklın bir göksel cismi gerektireceğini ifade eder. Diğer pasajın şerhinde ise akılların içerdiği çokluğun keyfiyeti ve onlardan başka şeylerin lazım gelmesi konusunda İbn Sînâ'nın serdettiği görüşlerin tutarsız olduğunu ve hatta "örümcek ağından daha zayıf" olduğunu belirtir (Razi, 2005, ss. 497-504).

Tusi işaret üzerine yazdığı şerhte Razi'nin bu eleştirilerine cevap verir. Verdiği cevaplarda ısrarla birinci aklın esasında ilk semanın faili olmadığını vurgular. Ona göre her feleğin cirimi mutlaka bir akıldan meydana gelmiştir ancak her aklın bir felek istilzam etmesi gerektiğini

---

4 İbn Sînâ'ya göre ilk illetten meydana gelen mevcutların ilkinin sayıca bir olmasının yanında onun zati ve mahiyeti birdir ve madde olmadığı gibi herhangi bir maddede olamaz. Dolayısıyla cisimlerin ve cisimlerin kemali olan suretlerin hiçbirini ilk illetin yakın malulü olmamaktadır. İlk malul maddede olmayan suret olduğu için mahza akıldır; **o mufarik akılların ilkidir ve teşvik yoluyla, en uzak cirim muharrik ilkesidir.** İbn Sînâ, (2005a, s. 148).

5 Bu pasaj şu şekilde devam eder: Böylece varlığını zorunlu hale getiren Evveli akl etmesinden ve Evvel nezdindeki kendi halini akl etmesinden yani kendisinin illetine nispetle durumunu bilmesinden bir şeyin mebdai olması; kendi zatını akl etmesinden ise başka bir şeyin ilkesi olması söz konusu olur. Malul olduğundan, muhtelif şeylerden mukavvim olması gerekmektedir çünkü onun mümkün mahiyeti vardır ve ayrıca onun varlığı zorunlu olan başka bir zatın varlığından gelmiştir. Ondaki suri durumdan onun suri bir oluşun ilkesi; maddeye benzer durumundan onun maddeye uygun bir oluşun ilkesi olması gerekir. Kendisiyle zorunlu olduğu Evveli akl ettiğinden, akli bir cevherin ilkesi; diğerini yani kendi zatını akl ettiğinden, cismani bir cevherin ilkesi olur. Bu var olan akli cevher de aynı şekilde iki şey için ilke olabilir. İbn Sînâ, (2005b, ss. 157-158). Bu ikinci pasajda Tusi'nin şerhinde fazlalık var, Razi'nin şerhinde yok, İngilizce tercümede dikkate alınmış, bkz. (İbn Sînâ, 2014, s. 163) Türkçe tercümede ise söz konusu fazlalık dikkate alınmamıştır. İbn Sînâ, (2005b, ss. 157-158).

İbn Sînâ'nın söz konusu pasajlarından hareketle kabul etmek mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla feleksiz birtakım akılların olması ve daha sonra feleklerin akıllara lazım gelmesi mümkündür. Razi'nin akıllardaki çokluğun keyfiyeti ve feleklerin varlığa gelişi arasında görmüş olduğu tutarsızlık için verdiği cevabında yine birinci aklın ilk semanın faili olmadığını çünkü birinci akıldaki çokluğun, kendisine bir feleğin lazım gelebileceği kadar yoğun olmadığını belirtir.

Birinci akıldaki çokluğun mahiyeti söz konusu olduğunda bunun kendisinden cisim sadır olabilecek kıvamda olmaması konusunda Tusi'nin vurgusu oldukça önemlidir. Çünkü birinci aklın içerdiği çokluk esasında aklın kendisine ilişkin bilgisinden ibarettir. Bu ise aklın kendisini zatında mümkün ama kendisinden lazım geldiği ilkeden dolayı da zorunlu olduğunu bilmesidir. Yine varlık ona ilkesinden geldiğinden dolayı kendisinde varlık ve mahiyet ayrımı söz konusu olmaktadır. Bu şekilde olan çokluk bir feleği istilzam eder mi sorusu bu açıdan önemli hale gelmektedir.

Feleği olmayan akıllar meselesinde üzerinde durulması gereken konulardan birisi de aklın lazımı olan felekler olmadan bir mufarık aklın diğer akıllardan nasıl ayrıştığıdır. Her akıl bir felek istilzam etseydi felekler farklı olacağından onların akılları da farklılaşmış olacaktır. Şayet feleksiz akıllar varsa bu ayrışma başka bir şeyden dolayı gerçekleşmelidir. Öte yandan şayet onlar arasında bir ayrışma yoksa sayılarının ne olduğu meselesi anlamsız olacağı gibi akılların var olma gayeleri de tartışmalı hale gelecektir.

Akılların içerdiği kavramsal çokluk tek başına istenilen ayrışmayı bir şekilde sağlamalıdır. Kendi zatına ve dolayısıyla da illetine ilişkin bilgisinden oluşan bu çokluk her aklın kendisine mahsus olduğundan dolayı diğerlerinden temayüz eder. Ayrıca her aklın ilk illeti ve kendisinin illetini akl etmesi gerekmektedir. Aksi takdirde akılların içerdiği bilgi zorunlu olarak aynı olurdu.

Birinci aklın içerdiği anlamsal çokluk ve birinci aklın bunu akl etmesi kendisinden sonrakilerin varlık kazanmasının sebebi olmaktadır. Söz konusu bu çokluk aklın kendisine ilişkin bilgisinde mündemiçtir ve üç yönlüdür. Bunlar aklın kendisinin mümkün olduğunu, kendisinden varlık aldığı illetinden dolayı zorunlu olduğu ve varlık aldığı illetin ise zorunlu olduğu şeklindeki bilgiden ibarettir. Dolayısıyla zorunlu varlıktan farklı olarak birinci akıldaki bilgi parçalı olmaktadır ki bu da bir tür çokluk olmaktadır. Bu çokluk ise sonrakilerin varlık kazanmasında önemli bir işleve sahiptir.

Sonuç

Aristotelesçi akıl görüşüne dayanan ve ilk ilke ile onun malulü konumunda olan ondan sonrakiler arasındaki ilişkiyi kavramsal olarak açıklamayı hedefleyen sudûr teorisinin kozmolojisi filozoflar tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır. Batlamyusçu kozmolojiyi sistemde kullanan Fârâbî on mufarık akıl ve dokuz felekten oluşan bir bütün düşünmüştür. Halefi İbn Sînâ ise feleklerin ve dolayısıyla da mufarık akılların sayısı konusunda kesin

açıklamada bulunmamaktadır. Bunun yanında akli ihtimalleri değerlendirerek belli bir sayının verilmesinin pek de mümkün olmadığını ima etmektedir. İlk ve son felek konusunda selefi Fârâbî gibi düşünen İbn Sînâ, feleği olmayan birtakım mufarik akıllar kabul etmeye yatkın olması açısından hem ondan hem de klasik kozmolojinin bazı kabullerinden ayrılmaktadır.

İbn Sînâ akılların sayısı konusunda Fârâbî'den farklı düşünmektedir. Akıllar ve feleklerin sayısı hakkında üzerinde durduğu asıl konu onların sayısının sonlu olmasıdır. Mufarik akılların sayısını hareket sayısına eşitler. Ona göre her mufarik aklın altında bir mufarik akıl olacak şekilde sudur sürecinin sonsuza gitmesi zorunlu değildir. Akıllardan meydana gelen bir çokluğun varlığı, kendilerinde olan çoklu mana sebebiyledir. Yalnız bu durum akıllarda bulunan çokluğun mutlaka altında malul gerektirdiği anlamına gelmez. Çünkü mufarik akıllar türde ortak olmadıkları için onlarda bulunan manaların da gerektirdiklerini aynı olmaz.

İbn Sînâ'nın meşhur eseri İşarat şarihlerinden olan Tusi'nin yine kendisi gibi aynı metnin şarihi olan Razi'nin eleştirilerine cevap verirken metnin içerdiği bir imayı gündeme getirmiştir. Buna göre İbn Sînâ ilk aklın ilk semanın faili olmadığını düşünmektedir. Bu durumda ise feleksiz akılların varlığı söz konusu olurken bunun yanında feleklerin sayısı da belirsiz hale gelmektedir. Lazımı olan feleklere sahip olmayan akılların ne şekilde birbirlerinden ayırt edilebileceği sorusu, akıllarda bulunan farklı kavramsal çokluğun bu ayrışmayı sağlayabilme ihtimaliyle cevaplandırılır. Dolayısıyla yeni sistem ilk ilkedden sonra sayısı belli olmayan birtakım mufarik akıllar, bunlardan sonra her biri bir felek istilzam eden akıllar ve nihayet kendisine bir felek lazım gelmeyen Faal akıl ve son olarak ay altı alem olmak üzere farklı merteye ve özelliklerde göksel ve yersel varlıklardan oluşmaktadır.

Kaynakça

- Aristoteles. (1996). *Metafizik*. Ahmet Arslan (çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Aslan, İ. (Ekim 2014). Evrenin sınırlarını zorlamak: Hikmetü'l-işrâk ve şerhlerinde Meşşâî kozmoloji eleştirisi. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Dergisi* 1/1, s. 141-164.
- Fârâbî. (2018). *el-Medinetü'l-Fazıla: Tanrı Alem İnsan*. Yaşar Aydınli (çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârâbî. (2020). *Siyasetü'l-Medeniyye*. Yaşar Aydınli (çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ, (2005). *el-İşarat ve't-Tenbihat*. Ali Durusoy (çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ, (2005). *Kitâbu's-Şifa: İlahiyat II*. Ömer Türker & Ekrem Demirli (çev.), İstanbul: Litera Yayıncılık.
- İbn Sînâ, (2014). *el-İşarat ve't-Tenbihat*. Shams C. Inati (çev.). New York: Columbia University Press.

- Janos, D. (2010). Al-Fârâbî on the method of astronomy. *Early Science and Medicine* 15, 237-265.
- Janos, D. (2011). Moving the orbs: Astromoy, phycis, and metaphysics, and the problem of celestial motion according to Ibn Sînâ. *Arabic Sciences and Philosophy* 21, 165-214.
- Kutluer, İ. (1995). Felek. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (c. 12, 303-306). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ragep, F. J. (1993). *Nâsir al-Din al-Tusi's memoir on astronomy*. New York: Springer-Verlag, 46-51.
- Razi, F. (2005). *Şerhü'l-İşarat ve't-tenbihat*. Ali Rıza Necefzade (tsh). Tahran: Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi.
- Saliba, G. (1994). Early Arabic critique of ptolemaic cosmology: A ninth century text on the motion of the celestial spheres. *Journal of the History of Astronomy*, 25/2, 115-141.
- Tusi, N. (t.y.). *Şerhü'l-İşarat ve't-tenbihat*. Süleyman Dünya (thk). Kahire: Dârü'l-Maârif.